

Halina Matlak

Miasto żydowskie¹ na Kazimierzu jako ośrodek ruchu turystycznego i pielgrzymkowego

1. Rys historyczny

Autonomia, jaką cieszyła się ludność żydowska w dawnej Rzeczypospolitej, stanowiła zjawisko wyjątkowe w chrześcijańskiej Europie XV-XVIII wieku. Stworzyła ona podstawy nie tylko do znacznego wzrostu liczebnego Żydów, chroniących się w Polsce przed różnego rodzaju prześladowaniami, ale zapewniła im również szybki rozwój gospodarczy i kulturalny. W tych warunkach utworzyła się na Kazimierzu w Krakowie żydowska dzielnica, która z czasem przekształciła się w jeden z największych ośrodków kultury żydowskiej ówczesnej Europy. Na stosunkowo niewielkim obszarze toczyło się przez parę wieków życie stale wzrastającej liczebnie ludności żydowskiej. Przez swoją odrębność etniczną i kulturową oraz izolację w getcie, Żydzi nie asymilowali się z ludnością polską i aż do XIX wieku stanowili zupełnie odrębną, zamkniętą społeczność. Miasto żydowskie rządziło się własnymi prawami i zwyczajami.

W dokumencie lokacyjnym miasta Kazimierza z 1335 roku, wydanym przez króla Kazimierza Wielkiego, brak jakichkolwiek wzmianek na temat ludności żydowskiej. W 1386 roku, jak podają księgi kazimierskie, mieszkały tu zaledwie dwie rodziny żydowskie. Z 1389 roku pochodzi informacja o trudnej do zlokalizowania furcie żydowskiej, co świadczy o liczebnym wroście tej społeczności, której wydzielono już wtedy osobny teren. Pobyt ludności żydowskiej na Kazimierzu poświadczony jest dokumentem dopiero w roku 1485, gdy w księgach miejskich wspomniana jest łaźnia żydowska, a w 1488 roku - rynek żydowski. W tym czasie musiała też powstać pierwsza synagoga kazimierska, istniejąca do dziś i nosząca nazwę Starej².

Przybywający na Kazimierz żydowscy imigranci osiedlali się we wschodniej części miasta i gdy w 1495 roku, mocą dokumentu wydanego przez Jana Olbrachta przeniesiono Żydów krakowskich na Kazimierz, istniała już tutaj zorganizowana gmina żydowska z własną synagogą, łaźnią, rynkiem (placem targowym) i cmentarzem. Znacznie drastyczniejsze prześladowania Żydów w Europie w pierwszej połowie XVI wieku sprawiły, że do Polski, a w dużym stopniu właśnie do Krakowa i Kazimierza, uchodziły liczne grupy Żydów czeskich, morawskich, niemieckich a także włoskich i hiszpańskich. Silna imigracja nadała międzynarodowy charakter kazimierskiemu gettu i przy-

Pozostałości bramy prowadzącej niegdyś
do żydowskiego miasta
- widok od strony cmentarza Remu (fot. autorka)

czyniła się do wzrostu jego prestiżu³.

Stosunki miasta Kazimierza z początkowo niewielkim osiedlem żydowskim normowały układy z 1494 i 1533 roku, zawarte między radą kazimierską a żydowską radą seniorów. Na podstawie umowy z 1533 roku wytyczono obszar tak zwanego miasta żydowskiego, oddzielonego od części chrześcijańskiej murem z trzema bramami. W 1564 roku Żydzi kazimierscy uzyskali od króla Zygmunta Augusta przywilej „*de non tolerandis Christianis*”. Od tego momentu chrześcijanie swoje domy znajdujące się w mieście żydowskim mogli wydierżawić lub sprzedać tylko Żydom. Z drugiej strony król zakazał Żydom mieszkać w mieście chrześcijańskim i kupować w nim nieruchomości⁴.

Liczba Żydów wskutek imigracji znacznie wzrosła po 1553 roku. Miasto żydowskie na Kazimierzu należało do największych i najpotężniejszych skupisk Żydów w Europie. W drugiej połowie XVI wieku liczyło 2060 osób, w pierwszej połowie XVII wieku - już około 4500 (Kazimierz chrześcijański, pięcio-

krotnie większy od żydowskiego miał wtedy 5000 mieszkańców)⁵.

W mieście żydowskim, zwłaszcza w drugiej połowie XV i pierwszej XVI wieku rozwinęło się intensywne życie naukowe i kulturalne o wybitnym znaczeniu dla całej kultury żydowskiej. Powstała tu największa i najbogatsza gmina żydowska w Polsce. Dzięki wysokiemu poziomowi uczelni talmudycznej (jeszywy) i wybitnym rabinom miasto to stało się sławnym w całej Europie ośrodkiem judaistycznej wiedzy religijnej. Na początku XVII wieku pisano: „*Nigdzie wśród rozproszenia synów Izraela nie było tyle nauki, co w Polsce*”, a żydowskie miasto na Kazimierzu nazywano „*świętą gminą nad rzekami Wisłą i Wilgą*”⁶.

Kazimierz stał się celem przyjazdów dla Żydów z całej Europy (głównie z Niemiec, Czech i Moraw). Starsi znajdowali tu szerokie możliwości wymiany myśli filozoficznych i religijnych, podatny grunt do rozważań intelektualnych i praktyk mistycz-

Stara Synagoga przy ul. Szerokiej 24 (fot. autorka)

nych oraz rozstrzygania sporów sądowych. Wśród przyjezdnych znaczną część stanowiła młodzież, która pod okiem takich autorytetów jak Jakub Polak⁷ oraz Mojżesz Isserles, pobierała nauki w szkole talmudycznej.

Przyjazdy o wybitnie turystycznym charakterze na szerszą skalę pojawiły się dopiero w okresie międzywojennym. Wtedy też ukazały się w druku pierwsze przewodniki turystyczne po żydowskich zabytkach Kazimierza.

Jako atrakcje turystyczne wymieniają w nich autorzy (M. Bałaban - 1935; O. Mahler - 1931, 1933, 1936; K. Estreicher - 1935, 1938) ulicę Szeroką, stare mury miejskie, żydowskie cmentarze i bożnice, zwracając szczególną uwagę na Starą Synagogę, która często jako jedyny zabytek żydowskiej kultury wymieniana była w przewodnikach turystycznych Krakowa, pochodzących z tego okresu. Ze względu na swą reprezentacyjną funkcję niewątpliwie była ona najczęściej odwiedzanym obiektem w obrębie żydowskiego miasta. W 1923 roku Kahał kazimierski urządził w przybudówce nad przedsionkiem Starej Synagogi muzeum, tzw. torso. Na ekspozycję składały się unikatowej wartości zasłony ołtarzowe (parochety), wyroby żydowskich złotników oraz przedmioty liturgiczne ze skarbca bożnicy i prywatnych kolekcji.

Stara Synagoga jest symbolem kultury żydowskiej na ziemiach polskich i obok bożnic Warmacji i Pragi należy do najcenniejszych obiektów żydowskiej architektury

Grób Mojżesza Isserlesa - cel pielgrzymek Żydów z całego świata (fot. autorka)

sakralnej w Europie. W przeszłości nie była tylko jedną z bożnic kazimierskich. Jako najstarsza pełniła rolę centralnej modlitwnej kazimierskiej gminy żydowskiej. Była nie tylko centrum życia religijnego, lecz także ośrodkiem kahalnej władzy rabinów i seniorów żydowskiego miasta. Na uwagę zasługuje fakt, iż w czasie nabożeństw nie każdy mógł zasiadać w jej budynku. Miejsca zarezerwowane były dla elity umysłowej i społecznej gminy. Na dziedzińcu Starej Bożnicy odbywały się śluby, z bimy ogłaszano rozporządzenia państwowe, wznoszono uroczyste modły w czasie klęsk żywiołowych, a także rzucono klątwy na opornych obywateli. Z bimy tej bożnicy przemawiał do Żydów Tadeusz Kościuszek, wzywając ich do czynnego poparcia Insurekcji w roku 1794. Wygłaszał z niej patriotyczne przemówienia rabin Beer Meisels (1798-1870), który popierał rewolucję krakowską 1846 roku i aktywnie działał w okresie Wiosny Ludów⁸.

Wzrastające w XIX w. zainteresowanie problematyką histo-

ryczną i zabytkami architektury dawnych epok wpłynęło na coraz częstsze wizyty w Synagodze ludzi spoza kręgów żydowskich mieszkańców Kazimierza. Byli to przy tym nie tylko historycy sztuki, jak np. Stanisław Tomkowicz czy Władysław Łuszczkiewicz, lecz także znamienite osobistości życia publicznego. W 1887 roku odwiedził ją arcyksiążę Rudolf z małżonką Stefanią, a w 1927 roku Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Ignacy Mościcki, gdzie z honorami właściwymi głowie państwa przyjęty został przez gminę żydowską⁹.

W okresie międzywojennym szczególnie ożywiony był ruch pielgrzymkowy na cmentarz Remu. Zwyczaj pielgrzymowania do grobów nie był we wczesnym judaizmie rozpowszechniony. Pojawił się on wraz z rozwojem chasydyzmu i kabały. Pielgrzymi zaczęli kierować się ku miejscom pochówku cadyków i innych osób, cieszących się autorytetem wśród pobożnych Żydów wierząc, że składane tam prośby zostaną natychmiast przez dusze owych zmarłych przekazane Bogu¹⁰. Głównym celem pielgrzymek na cmentarz Remu stał się grób Mojżesza Isserlesa (Remu), który żył w latach

1520-1572. Był on niezwykłą osobowością swoich czasów. Wyróżniając się wśród swoich rówieśników inteligencją i nieprzeciętnymi zdolnościami, jeszcze będąc w szkole, w bardzo młodym wieku uchodził za najzdolniejszego talmudystę. Wyjechał do Lublina, gdzie został uczniem rabina Szaloma Szachmy w wyższej szkole talmudycznej. Tam też zdobył świadectwo rabiniczne. Po powrocie na Kazimierz objął urząd rabina i stanął na czele kazimierskiej jeszywy, która zyskała wtedy dużą popularność. Mojżesz Isserles ze względu na wszechstronność wiedzy i zainteresowań uchodził za człowieka renesansu; potrafił pogodzić rytuał religijny z najgłębszymi zagadnieniami filozoficznymi. Korespondował z wybitnym rabinem z Adrianopola - Józefem Karo, autorem kodeksu rytualnego "Szulchan Aruch". Isserles napisał do tego czterotomowego dzieła uzupełnienia i komentarze. Są one tak istotne, że odtąd drukuje się "Szulchan Aruch" z uzupełnieniem Isserlesa, które autor zatytułował "Mapa" (Obrus). W dziele J.Karo silne były wpływy safardyjskie. Remu przystosował kodeks rytualny dla Żydów aszkenazyjskich i przyczynił się do jego rozpowszechnienia w krajach Europy środkowej i wschodniej. Dzieło jego stało się niejako wykładnią praw zwyczajowych i kodeksem moralnym, obowiązującym każdego pobożnego Żyda, a Remu do dziś uchodzi za mędrca i swego rodzaju mistrza duchowego Żydów aszkenazyjskich¹¹.

Grób Remu od początku stał się miejscem kultu, co w okresie międzywojennym tak opisał Majer Bałaban: "...największy zaś tłok panuje w «mieście» w dzień półświęta Lag b'Omer¹². Przybywają bowiem w tenże dzień do krakowskiego getta tysiące a może i dziesiątki tysięcy pobożnych ze wszystkich stron Rzeczypospolitej, by się pomodlić na grobie wielkiego Remu, którego rocznica śmierci przypada również w to półświęto"¹³.

Na jego nagrobku wypisano słowa, które świadczą o ogromnym poważaniu, jakim cieszył się u współczesnych: "Od Mojżesza (proroka) do Mojżesza (Isserlesa) nie powstał nikt taki jak Mojżesz".

Wydarzeniem o charakterze religijnym, które ściągnęło do miasta żydowskiego tłumy wiernych, był ślub córki znanego Rabina Halberstama z Bobowej, który odbył się w 1931 roku. Uroczystość zaślubin i przyjazd gości weselnych, ze względu na niespotykaną skalę zjawiska, zostały zarejestrowane na zdjęciach i odnotowane przez lokalną prasę.

Ludność żydowska zachowując swą religijną i kulturową odrębność, nadała swoisty charakter krakowskiej dzielnicy.

W latach 30-tych Karol Estreicher w swym przewodniku tak opisywał tą część Krakowa: "Kazimierz jest dzisiaj przykładem typowego ghetta handlowego. Składy i sklepy są stare i źle utrzymane. Ludność żydowska mieszkająca tutaj jest przeważnie uboga. Zamożniejsi są kupcami, ubożsi pośrednikami lub drobnymi handlarzami, najubożsi trudnią się rzemiosłem lub sprzedają starzyzny.

Kazimierz przypomina chwilami miasta wschodu. W niektórych zaułkach zwłaszcza panuje brud i nieporządek, ruch kołowy jest mały, ludność żyje na zewnątrz domów. Wschodni temperament mieszkańców objawia się w krzykliwe prowadzonych rozmowach, w ożywionej mimice i gestykulacji.

Pod wieczór, w dni świąteczne Kazimierz cichnie i uspokaja się. Po ulicach

Podwórze przy ul. Józefa 12
(fot. autorka)

chodzą Żydzi, ubrani w długie chałaty, w czapkach obszytych lisim futrem, z okien domów biją światła żarzących się świec. Modlącą się ludnością zapełniają się bożnice: Stara synagoga, R'emuch, Wysoka i inne.

Miasto żydowskie tworzy dziwny, nie pozbawiony uroku obraz. Dla tych chociażby względów, pomijając piękne zabytki, warto poznać dzielnicę.

Choć nie brak tu nędzy i ubóstwa, to jednak w całości Krakowa ma on odrębny i bardzo ciekawy charakter¹⁴.

Aż do wybuchu II wojny światowej, miasto żydowskie (podobnie jak cały Kazimierz) cechowała specyficzna kultura i niespotykany koloryt, który przyciągał swą odmiennością.

Druga wojna światowa to czas zagłady ludności żydowskiej i dewastacji zabytków jej kultury, wśród których wiele zginęło bezpowrotnie. Jeszcze przez długi okres po wojnie większość z tych obiektów użytkowana była niezgodnie z własnym przeznaczeniem. Popadały w ruinę

pozbawione opieki dawnych właścicieli i zapomniane przez władze miejskie.

2. Współczesny ruch turystyczny i pielgrzymkowy

Wraz z wpisaniem Kazimierza, obok Krakowa, na listę światowego dziedzictwa UNESCO zwiększyło się zainteresowanie tym rejonem miasta ze strony architektów, konserwatorów i różnych instytucji, które widzą tu perspektywy własnego rozwoju.

Dziś żydowskie zabytki krakowskiego Kazimierza, na nowo odkrywane, cieszą się coraz większym zainteresowaniem. W ciągu ostatnich kilku lat udało się stworzyć wokół Kazimierza i jego żydowskich pamiątek specyficzny klimat, który przyciąga tu obecnie turystów z całego świata. Różne są motywy tych przyjazdów i różne elementy składają się na ich atrakcyjność. Generalnie można zaobserwować kilka tendencji.

Tab. 1.

Klasyfikacja przyjazdów turystycznych do miasta żydowskiego na Kazimierzu, ze względu na motywy

•ródło: Opracowanie własne.

	MOTYW		
	KULTUROWY	RELIGIJNY	EDUKACYJNY
ELEMENTY ATRAKCYJNOŚCI	dawne obiekty kultury żydowskiej (synagogi, cmentarze, mykwa itd.)	grób Mojżesza Isserlesa i inne	miejsca związane z Holocaustem
	współczesne ekspozycje pamiątek kultury i sztuki żydowskiej (Muzeum Judaistyczne, galerie sztuki)	święta żydowskie	Marsz Żyjących
	imprezy kulturalne	obrzędy związane z działalnością Gminy	Szlak "Listy Schindlera"
	Centrum Kultury Żydowskiej		
	Festiwal Kultury Żydowskiej		

Powyższa klasyfikacja ma charakter uproszczony. Jej celem było pogrupowanie elementów atrakcyjności turystycznej w bloki tematyczne. W rzeczywistości sytuacja jest bardziej skomplikowana, a motywy przyjazdów najczęściej mają charakter mieszany.

Zdecydowanie największą atrakcją żydowskiego Kazimierza są pozostałości dawnego miasta, zamieszkanego kiedyś przez ludność wyznania mojżeszowego. Zachował się jego główny układ urbanistyczny, w skład którego wchodzi synagoga, cmentarze, inne obiekty służące gminie i zabudowa mieszkalna. Zabytki te, niejednokrotnie dostępne do zwiedzania tylko z zewnątrz, są odwiedzane niemalże przez wszystkich turystów wędrujących po Kazimierzu.

Obok wyżej wymienionych zabytków zachowały się tu jeszcze budynki dawnych modlitewni (bethamidraszy), rzeźni rytualnej i stare żydowskie cmentarze. Cmentarz Remu jest jednym z najstarszych w Europie. Pierwsze nagrobki pochodzą z 1552 roku.

Współczesne ekspozycje, związane z kulturą i sztuką żydowską to przede wszyst-

Tab. 2.
Zachowane zabytki architektury, związane
z działalnością gminy żydowskiej

ZABYTEK	ROK POWSTANIA	RODZAJ UŻYTKOWANIA, FUNKCJA
Stara Synagoga	II poł. XV w.	Muzeum Judaistyczne
Synagoga Remu	1553	funkcja sakralna
Synagoga Izaaka	1638-1644	remont (funkcja sakralna)
Synagoga Wysoka	1556-1563	Pracownia Konserwacji Zabytków
Synagoga Poppera	1620	Dzielnicowy Dom Kultury
Mykwa	XVI w.	część kompleksu "Ariel"
Synagoga Na Górcie	I poł. XVII w.	funkcja mieszkalna
Synagoga Tempel	1860-1862	remont (funkcja sakralna)
Synagoga Kupa	I poł. XVII w.	remont

Źródło: Opracowanie własne.

Można zobaczyć tu zabytkowe przedmioty liturgiczne rzemiosła artystycznego, naczynia i sprzęty związane z żydowskimi świętami i obrzędami oraz obrazy i grafiki o tematyce żydowskiej, autorstwa m.in.: Juliusza Kossaka, Maurycyego Gottlieba i Jacka Malczewskiego. Ponadto zgromadzono tu obrazy i fotografie, przedstawiające żydowską dzielnicę na Kazimierzu, oraz dokumenty związane z martyrologią Żydów krakowskich w okresie okupacji hitlerowskiej.

W zbiorach muzealnych zgromadzono również specjalistyczny księgozbiór składający się z około 2500 egzemplarzy druków i rękopisów.

Zbiory Muzeum Judaistycznego w Krakowie należą do największych tego typu w Polsce (obok zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie i Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie)¹⁶.

Współczesny artystyczny klimat Kazimierza współtworzą również galerie sztuki,

kim zbiory Muzeum Judaistycznego, mieszczącego się w Starej Synagodze. Składają się na nie: stała ekspozycja "Z dziejów kultury Żydów w Krakowie" i wystawy okresowe.

Po odrestaurowaniu budynku Starej Synagogi, w 1958 roku, Muzeum Historyczne m. Krakowa przejęło go w użytkowanie, a uroczyste przekazanie obiektu na cele muzealne miało miejsce 30 kwietnia 1959 roku.

Z przedwojennego majątku Starej Synagogi nie zachował się ani jeden przedmiot, bowiem podobnie jak wszystkie inne krakowskie bożnice została ona doszczętnie obrabowana przez hitlerowców w 1939 roku.

Pierwsze eksponaty Muzeum Judaistyczne zakupiło w 1958 roku i odtąd trwa systematyczne powiększanie zbiorów. Prezentowane eksponaty pochodzą głównie z kolekcji Stanisława Fischera z Bochni, z darów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce, Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Krakowie, Ministerstwa Kultury i Sztuki oraz z zakupów Muzeum Historycznego¹⁵.

które swym kolorytem przyciągają turystów i ożywiają nawet najbardziej zaniedbane zaułki tej części miasta. Jest ich tu kilka, a trzy z nich specjalizują się w tzw. judaikach oraz promują artystów, których twórczość ma swe korzenie w kulturze żydowskiej. Do nich należy galeria sztuki "Szalom", prowadzona przez Annę Stein i Krystynę Sowińską, działająca od marca 1994 roku. Oprócz obrazów i grafik wystawia się tu także przedmioty, związane z religią i kulturą żydowską: balsaminki, lampki i świeczniki chanukowe, menory itp. Zarówno lokalizacja galerii, jak i starannie i ciekawie zaaranżowane wnętrza oraz oryginalna ekspozycja przyciągają turystów zwiedzających Kazimierz. W księdze pamiątkowej galerii znaczną część stanowią wpisy w języku hebrajskim i angielskim. W skład kompleksu "Ariel" wchodzi mała galeria Józefa i Władysława Godyniów, założona w 1990 roku. Ponadto w jednym z pomieszczeń Centrum Kultury Żydowskiej działa galeria "Labirynt" Leszka Żobrowskiego wraz z antykwariatem "Rara-Avis". Zarówno galeria, jak i mieszczący się tutaj antykwariat mają swoją kolekcję judaików. W przypadku antykwariatu są to stare mapy, modlitewniki, talmudy i książki związane z historią i kulturą Żydów, w dużej mierze w języku hebrajskim. Galeria promuje młodych twórców - odbywają się tutaj prezentacje prac dyplomowych i doktorskich. Galerie Kazimierza, zarówno te wymienione, jak i te, które nie posiadają w swych stałych ekspozycjach przedmiotów związanych z kulturą żydowską (galerie: "Format", "Podbrzezie", "Pati"), biorą czynny udział w Festiwalu Kultury Żydowskiej, służąc salami wystawowymi lub organizując w tym okresie własne tematyczne ekspozycje.

Od listopada 1993 roku działa na Kazimierzu Centrum Kultury Żydowskiej, które powstało dzięki Fundacji Judaica. Centrum zajmuje wnętrza dawnej modlitewni "Bne Emuna". Głównym celem jego działalności jest pomoc w zakresie promocji kultury i sztuki żydowskiej. Centrum współpracuje z licznymi organizacjami. Cyklicznie odbywają się tu spotkania Krakowskiego Oddziału Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Izraelskiej, posiedzenia Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Kultury Żydowskiej i spotkania krakowskiego koła Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata. Imprezy kulturalne, organizowane przez Centrum, to głównie koncerty muzyczne, pokazy filmowe, wykłady, wieczory autorskie, wystawy fotografii, malarstwa i rękodzieła artystycznego. Odbywają się tu również aukcje dzieł sztuki.

Imprezą cykliczną, odbywającą się od 1988 roku co 2 lata, a od 1994 - corocznie w czerwcu, gromadzącą w Krakowie tłumy turystów polskich i zagranicznych, jest Festiwal Kultury Żydowskiej. Festiwal jest autorskim przedsięwzięciem Krzysztofa Gierata i Janusza Makucha. *"Celem Festiwalu jest w pierwszym rzędzie przywracanie i utrwalanie wiedzy i pamięci o świecie żydowskiej kultury, ukazywanie miejsc spotkań, przenikania i wzajemnych związków kultury polskiej i żydowskiej, autentyczny bezpośredni dialog polsko-żydowski, wreszcie przeciwdziałanie wszelkim formom antysemityzmu, szowinizmu i ksenofobii"*¹⁷. Poprzez koncerty muzyczne, spektakle teatralne, wystawy plastyczne, pokazy filmowe i warsztaty twórcze jest on próbą prezentacji kultury żydowskiej w różnych jej aspektach. Co roku zapraszani są do Krakowa najwybitniejsi przedstawiciele świata żydowskiej kultury i sztuki z Europy, USA i Izraela.

Na I Festiwal złożyły się: Sesja Naukowa "Żydzi i Polacy - spotkanie kultur", Dzień Żydowskiego Kazimierza i przegląd powojennych filmów zrealizowanych w Polsce pt. "Naród wybrany". Sesji Naukowej towarzyszyły przeglądy przedwojennych filmów w języku jidysz, koncerty muzyki żydowskiej oraz wystawy malarstwa. Dzień Żydowskiego Kazimierza poświęcony był dawnej żydowskiej dzielnicy. W programie znalazło się zwiedzanie tej części miasta, pokaz filmów o Kazimierzu oraz prezentacja najnowszej produkcji dokumentalnej o tematyce żydowskiej. II Festiwal nabrał już charakteru międzynarodowego. Pisała o nim nie tylko prasa polska, ale m.in.: "The New York Times", "The Jerusalem Post", "Liberation", "Die Zeit". Część muzyczna festiwalu przygotowana była przez zespoły z Holandii, Izraela, Francji, Niemiec i Szwecji. W czasie III-go Festiwalu odbyło się wiele koncertów, prezentujących różne rodzaje muzyki żydowskiej, od najbardziej tradycyjnej po współczesne aranżacje. W przedstawieniach teatralnych dominowała twórczość Brunona Schulza. W ostatnim dniu festiwalu, przy ulicy Berka Joselewicza 5 została odsłonięta tablica pamiątkowa ku czci mieszkającego tu kiedyś Mordechaja Gebirtiga (1877-1942) - pieśniarza i poety Kazimierza. Festiwal zakończył się tradycyjnie wielogodzinnym koncertem plenerowym na ulicy Szerokiej. Muzyka w czasie IV-go Festiwalu ze względu na dużą liczbę koncertów uzyskała pozycję najważniejszej prezentowanej sztuki. W czasie przeglądu filmowego prezentowana była twórczość Franza Kafki. Piąty Festiwal poświęcony został historii, sztuce i kulturze Kazimierza. Szczególne znaczenie w festiwalowym programie miały "Warsztaty Twórcze", nawiązujące bezpośrednio do znanej w USA "Klerkamp Yiddish Folk Arts Program".

Jedyny tego typu festiwal w Europie przyciąga szeroką publiczność, a koncert finałowy gromadzi zawsze kilka tysięcy widzów. Podczas ostatniego, V-go już Festiwalu odbyło się 70 imprez, w których wzięło udział 250 wykonawców i prawie 20 000 widzów (w tym około 7000 w imprezach plenerowych)¹⁸.

Przyjazdy o charakterze religijnym nie mają obecnie tak dużego znaczenia, jak w okresie międzywojennym, niemniej od kilku lat obserwuje się ich ożywienie. Grób Mojżesza Isserlesa otoczony jest nadal dużym szacunkiem i odwiedzany przez turystów, jednak zaledwie niewielka grupa osób przyjeżdża tu z pobudek czysto religijnych, stawiając sobie za główny cel wizyty odwiedzenie grobu Remu. Grupa ta w przeważającej większości reprezentowana jest przez chasydów, dla których dzień jego śmierci jest formalną pielgrzymką na stary cmentarz na Kazimierzu.

Jeśli chodzi o formy kultu, to nic się od okresu międzywojennego nie zmieniło. Nadal na grobie kładzie się kamyczki¹⁹, a do specjalnych na ten cel przygotowanych skrzynek składa się karteczki z prośbami. Nad grobem Remu pobożni chasydzi odmawiają kadsisz (modlitwa za zmarłych). W rocznicę śmierci Isserlesa (kwiecień/maj) pojawia się tu większa ilość chasydów - w 1995 roku było to około 200 osób - którzy biorą udział w uroczystych nabożeństwach w synagodze Remu. Niewielki wzrost przyjazdów o charakterze religijnym ma miejsce w okresie obchodów świąt żydowskich. Przyjazdy tego typu wiążą się również z odwiedzinami grobów rodziny i znajomych oraz z wydarzeniami z życia gminy (pogrzeby, bar micwy²⁰, śluby²¹).

Przyjazdy o charakterze edukacyjnym dotyczą głównie młodzieży żydowskiej z Izra-

Synagoga Tempł
(fot. autorka)

ela i stanowią jeden z elementów programu szkolnego, dofinansowywanego przez Ministerstwo Edukacji Narodowej w tym kraju.

Wycieczki te mają być dla młodzieży specyficzną lekcją historii własnego narodu. Poznają tu miejsca związane z codziennym życiem i kulturą Żydów, które przetrwały okres wojny. Jednak główną ideą jest ocalenie w świadomości młodzieży pamięci Holocaustu i właśnie miejsca temu poświęcone stanowią cel przyjazdów edukacyjnych. Należy zaznaczyć, że przyjazdom tym towarzyszy wyraźnie religijna atmosfera.

Kraków leży na trasie wycieczek o tym charakterze i odwiedzany jest przez zdecydowaną większość ich uczestników. W czasie pobytu w Krakowie poza zwiedzaniem wyżej wymienionych miejsc, młodzież uczestniczy w nabożeństwach, wykładach i seminariach, odbywających się często w specjalnie otwartej na ten cel synagodze Tempł (obecnie w remoncie). W programie jest również zazwyczaj spotkanie z członkami krakowskiego oddziału Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata²².

Żydowska Gmina Wyznaniowa w Krakowie, która jest współorganizatorem programu pobytu młodzieży w naszym mieście, szacuje jej ilość w ciągu ostatnich lat na około trzy tysiące rocznie.

Co dwa lata od 1992 roku, w rocznicę wybuchu powstania w getcie warszaw-

skim (kwiecień) odbywa się w Polsce międzynarodowy zjazd młodzieży żydowskiej z całego świata, zwany Marszem Żyjących.

Na uroczystości przybywają uczestnicy z USA, Francji, Izraela, Belgii, Hiszpanii, Portugalii, Urugwaju, Gwatemali, Grecji, Kanady i Meksyku.

Szlak wiedzie z Warszawy przez Kazimierz Dolny, Majdanek, Lublin, Kraków, Oświęcim, Brzezinkę, Łódź i Treblinkę, po czym kończy się w Warszawie.

Najbardziej uroczysta część obchodów ma miejsce w Oświęcimiu, gdzie po nabożeństwie poświęconym pamięci poległych rusza Marsz Żyjących z flagami Izraela i poszczególnych państw w kierunku Brzezinki.

W czasie pobytu w Krakowie młodzież zwiedza Kazimierz i miejsca związane z dziejami Żydów. Na podstawie danych ze sprzedaży biletów w Starej Synagodze szacuje się iż w 1992 roku, w ramach Marszu Żyjących, Synagogę zwiedziło około 2000 osób, w 1994 roku - około 4000 osób, a w 1996 roku - około 2200.

Do imprez o charakterze edukacyjnym można również zaliczyć Szlak „Listy Schindlera”. Światowa premiera tego filmu odbyła się w Krakowie 2 marca 1994 roku. Już w kilka tygodni później zaobserwowano olbrzymie zainteresowanie miejscami, które „zagrały” w filmie, głównie wśród turystów zagranicznych. Stało się to inspiracją do stworzenia Szlaku „Listy Schindlera”, na który składają się miejsca kręcenia filmu.

Warto zaznaczyć, że szlak ten jest niejako pretekstem do pokazania miejsc autentycznych zdarzeń, które miały miejsce w Krakowie w okresie II wojny światowej. Impreza ta, co podkreślają organizatorzy, ma charakter edukacyjny i jej zadaniem jest zebranie i pokazanie w jednej tematycznej całości miejsc i pamiątek związanych z zagładą Żydów w Krakowie.

Szlak rozpoczyna się na ulicy Szerokiej i wiedzie ulicami: Ciemną, Józefa, przez Plac Wolnica, a następnie ulicami TrynitarSKą i Krakowską. Po przekroczeniu mostu Kościuszki kolejnymi punktami szlaku są: wzgórze Lasoty, ulica Józefińska, Plac Zgody (apteka „Pod Orłem”), ulica Lipowa (fabryka Oskara Schindlera) oraz teren kamieniołomu „Liban”, u stóp kopca Krakusa. Szlak kończy się na terenie dawnego obozu w Płaszowie. Film Spielberga niewątpliwie przyczynił się do wzrostu zainteresowania Krakowem i Kazimierzem. Od marca 1994 roku do stycznia 1996 roku szlak „Listy Schindlera” (o którym pisała zagraniczna prasa) przebyło około 3000 osób. W grupie tej największą część stanowili Amerykanie, następnie Niemcy, Holendrzy, turyści z Izraela, Anglii i Francji. Wśród polskich turystów, ze względu na stosunkowo wysokie ceny biletów i lepszą znajomość terenu²³, atrakcja ta nie cieszy się zbyt dużą popularnością - skorzystało z niej około stu osób.

Wielkość ruchu turystycznego w obrębie żydowskiego Kazimierza jest trudna do oszacowania. Składa się na to kilka przyczyn. Główną z nich jest fakt, iż nie prowadzi się odpowiedniej ewidencji w obiektach zwiedzanych przez turystów, co umożliwiłoby zbadanie wielkości tego ruchu. Wyjątek stanowi Stara Synagoga, gdzie możliwe jest określenie wielkości ruchu turystycznego na podstawie sprzedanych biletów.

Dane dotyczące ruchu turystycznego w Starej Synagodze uznano za reprezentatywne dla całego żydowskiego Kazimierza, gdyż duża atrakcyjność tego obiektu sprawia, że jest on odwiedzany przez prawie wszystkich turystów zwiedzających tę część

Pozostałości obozu płaszowskiego - scenografia do filmu „Lista Schindlera”
(fot. autorka)

miasta²⁴.

Do 1980 roku Muzeum odwiedzało średnio około 2000 osób rocznie (dane za ten okres mają charakter szacunkowy). Przełomowym momentem było otwarcie w listopadzie 1980 roku stałej ekspozycji „Z dziejów i kultury Żydów w Krakowie”. Od tego czasu obserwuje się stały wzrost frekwencji od 4955 osób w 1981 roku do 45 238 osób w 1995 roku. Można zaobserwować pewne tendencje w natężeniu ruchu w poszczególnych kwartałach. I tak najmniejsze nasilenie ruchu turystycznego notuje się w I kwartale, przy czym stosunkowo wysoki jest odsetek młodzieży. Największe nasilenie notuje się w II i III kwartale (sezon turystyczny), przy równoczesnym spadku udziału młodzieży. Kwartał IV cechuje się średnim natężeniem ruchu turystycznego, przy najwyższym odsetku młodzieży (możliwość korzystania ze zniżek posezonalnych).

Pewną grupę wśród turystów odwiedzających Kazimierz stanowią Żydzi. Przyjeżdżają oni z różnych krajów, w związku z czym określenie wielkości tej grupy jest praktycznie niemożliwe. Wśród nich wyróżniają się wycieczki z Izraela. Obsługiwane są one w około 90% przez dwa biura podróży: „Orbis”(oddziały w Warszawie i Krakowie) i „Intercrac”(Krakowską Agencję Turystyczną).

Agencja Turystyczna „Intercrac” organizuje wycieczki dla grup z Izraela od trzech

Tab. 3.
Wielkość ruchu turystycznego w Muzeum Judaistycznym w Krakowie w latach 1990-1995

Rok	LICZBA ODWIEDZAJĄCYCH OSÓB			
	OGÓŁEM	W TYM:		
		BEZPŁATNIE	LICZBA MŁODZIEŻY	LICZBA GRUP MŁODZIEŻY
1990	25 640	-	12 000	380
I kwartał	4 180	-	2 559	106
III	7 915	-	3 100	73
III	7 730	-	2 841	68
IV	5 810	-	3 500	133
1991	20 668	863	-	-
I kwartał	2 282	300	1 116	-
III	5 833	220	-	41
III	7 550	215	-	85
IV	4 489	128	2 130	-
1992	27 074	328	11 432	454
I kwartał	3 289	250	1 267	49
III	8 982	-	3 681	171
III	8 736	-	3 149	110
IV	6 067	78	3 335	124
1993	31 890	617	13 432	450
I kwartał	4 795	123	2 73	90
III	8 835	231	44 401	148
III	11 534	158	2 527	88
IV	6 726	105	3 770	124
1994	40 077	640	17 275	525
I kwartał	5 2681	105	2 432	73
III	3 613	165	6 094	186
III	12 136	180	2 770	98
IV	9 063	193	5 979	168
1995	45 238	1 119	18 780	584
I kwartał	5 592	260	1 990	66
III	13 427	437	6 619	208
III	15 840	156	3 869	107
IV	10 379	266	6 302	203

Źródło: Sprawozdania z pracy w Oddziale Stara Synagoga w poszczególnych latach (maszynopis).

lat. Przeciętnie są to dwie grupy w miesiącu, po około 40 osób, czyli około 80 osób miesięcznie (960 osób rocznie). Mniej więcej połowę stanowi młodzież²⁵.

Za pośrednictwem BT "Orbis" przyjeżdża z Izraela do Krakowa około 3000 osób rocznie (w 1994 roku 3487 osób)²⁶.

Specyfiką wycieczek Żydów z Izraela, co utrudnia ich ewidencję, jest fakt, iż nie korzystają one z bazy turystycznej w obrębie Kazimierza, która zresztą jest bardzo słabo rozwinięta. Często są to jednodobowe pobyty w Krakowie (bez noclegu i wyżywienia).

3. Zakończenie

W latach 1993-1994 Zespół d/s Rewitalizacji Kazimierza opracował tzw. "Plan Działań" - kompleksową pracę, dotyczącą tej części miasta. Raport końcowy zawiera projekt planu, mający na celu odnowę i ożywienie Kazimierza. Zmierzają do zachowania tradycyjnego charakteru tej dzielnicy z małymi sklepami, profesjonalnymi biurami, zakładami rzemieślniczymi, antykwariatami itp. Ważną rolę w Planie odgrywa turystyka. Jakkolwiek w ostatnich latach obserwuje się na Kazimierzu znaczne ożywienie ruchu turystycznego, to jednak w skali całego miasta stanowi on niewielki udział. Rocznie odwiedza Kraków około 500 tysięcy turystów zagranicznych, z czego Kazimierz zwiedza niecałe 10%. Plan proponuje szereg działań, które przyczynią się do wzrostu atrakcyjności turystycznej tej dzielnicy. Zakłada się rozwój bazy hotelowej, na którą obecnie składają się dwa obiekty: hotel, wchodzący w skład kompleksu "Ariel" (3 apartamenty - łącznie 10 łóżek) i "Mini - hotel" Izby Rzemieślniczej w Krakowie (10 łóżek). W stadium adaptacji znajduje się dawny budynek Mykwy, w przyszłości również przeznaczony na hotel. Plan przewiduje utworzenie dwóch nowych hoteli, po adaptacji starych budynków i wybudowanie dwóch nowych kompleksów turystycznych z bazą noclegową. Duże znaczenie dla turystyki ma również odrestaurowanie i zagospodarowanie atrakcyjnych turystycznie obiektów oraz budynków mieszkalnych, których niejednokrotnie zły stan wpływa na obniżenie poziomu estetyki dzielnicy. Proponuje się również uruchomienie turystycznej trasy tramwajowej przez Kazimierz i otwarcie centrum informacji turystycznej.

Miasto żydowskie pomimo wielowiekowej izolacji stanowi obecnie integralną część Kazimierza. Poprzez swą specyfikę podnosi atrakcyjność turystyczną tej dzielnicy i wprowadza obecnie istotny element różnorodności do walorów turystycznych Krakowa. Ruch turystyczny cechuje duża dynamika wzrostu. W znacznej mierze ma on charakter niekontrolowany i wymaga dalszych badań. Kazimierz, przez stulecia pozostający w cieniu Krakowa, ma obecnie szansę stać się drugim centrum turystycznym tego miasta.

Przypisy:

¹ Miasto żydowskie oficjalnie przestało istnieć w 1800 roku. Autorka używa tego terminu w odniesieniu do obszaru, na którym się ono znajdowało w swych najszerszych granicach.

² M. Rożek, *Żydowskie zabytki krakowskiego Kazimierza*, Kraków 1990, s. 10; E. Duda, *Krakowskie judaica*, Warszawa 1991, s. 9.

- ³ M. Rożek, *dz. cyt.*, s. 11.
- ⁴ Wśród licznych publikacji, dotyczących historii Żydów na Kazimierzu w tym okresie najbardziej kompleksowym i szczegółowym opracowaniem jest dwutomowe dzieło Majera Bałabana, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu. (1304-1868)*, Kraków 1912, na którym w dużej mierze opierają się autorzy późniejszych prac.
- ⁵ M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu. (1304-1868)*, Kraków 1912; M. Cera, *Żydzi w Krakowie i na Kazimierzu*, w: E. Mikoś, K. Zaufal, *Spotkanie kultur (judaizm i chrześcijaństwo w Krakowie)*, Kraków 1993.
- ⁶ W. Rączka, *Krakowski Kazimierz*, Kraków 1982.
- ⁷ Twórca i rektor pierwszej w Polsce wyższej szkoły talmudycznej. W 1503 roku mianowany naczelnym rabinem Żydów polskich.
- ⁸ T. Ruszowski, *Miasto Kazimierz, jego dzieje i zabytki*, Kraków 1973.
- ⁹ E. Duda, *dz. cyt.*, s. 75.
- ¹⁰ A. Unterman, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, Warszawa 1994, s.214.
- ¹¹ H. Halkowski, *Kraków - "miasto i matka Izraela"*, w: *Kraków - dialog tradycji*. Publikacja przygotowana z okazji sympozjum Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, 28V - 7VI 1991, pr. zb. pod red. Z. Barana, Wyd. Znak, Kraków 1991, s. 39-40.
- ¹² Święto przypada na dzień 18 Ijar (kwiecień / maj).
- ¹³ M. Bałaban, *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, Kraków 1935, s.13.
- ¹⁴ K. Estreicher, *Kraków, przewodnik dla zwiedzających miasto i jego okolice*, Kraków 1938, s. 262.
- ¹⁵ M. Rożek, *Żydowskie zabytki krakowskiego Kazimierza*, Kraków 1990, s. 23.
- ¹⁶ Autorami opracowań, dotyczących Muzeum Judaistycznego w Krakowie są: E. Duda, *Judaika w zbiorach Muzeum Historycznego miasta Krakowa. Srebro*, Kraków 1985, *Z dziejów i kultury Żydów w Krakowie. Przewodnik po wystawie stałej w Starej Synagodze*, Kraków 1985 i L. Ludwиковski, *Stara Bożnica na Kazimierzu w Krakowie*, Kraków 1981.
- ¹⁷ Cyt. za: Sprawozdanie organizatorów Festiwalu, skierowane do Wydziału Kultury Urzędu miasta Krakowa, Kraków 1995, s. 1.
- ¹⁸ *Dz.cyt.*, s. 2.
- ¹⁹ Na pamiątkę przejścia Żydów pod wodzą Mojżesza przez pustynię, na której grzebiąc zmarłych, przykrywano miejsca pochówku kamieniami.
- ²⁰ Dnia 7 września 1985 roku, w Synagodze Templ odbyła się uroczystość bar micwy Erica Stroma z USA, który przybył do Krakowa na zaproszenie krakowskiej Gminy.
- ²¹ W 1993 roku na Kazimierzu odbył się ślub żydowski (jedna z niewielu tego typu uroczystości w okresie powojennym). Państwo młodzi poznali się w Krakowie, w czasie Festiwalu Kultury Żydowskiej i przez sentyment dla tego miejsca właśnie tu postanowili zawrzeć związek małżeński (Ona - Austria; On - USA).
- ²² Stowarzyszenie zrzeszające osoby, które w czasie II wojny światowej z narażeniem własnego życia ocaliły lub pomogły ocalić życie Żydom.
- ²³ Wielu polskich turystów po zakupie broszury informacyjnej przemierza Szlak "Listy Schindlera" pieszo, na własną rękę.
- ²⁴ Wyjątek stanowią niektóre grupy chasydów, którzy urządzenie ekspozycji muzealnej w dawnej synagodze uważają za profanację kultu religijnego.
- ²⁵ Dane uzyskane w AT "Intercrac".
- ²⁶ Dane uzyskane w BT "Orbis".

Literatura:

- Bałaban M., 1912
Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu.(1304 - 1868), T. I i II, Nakładem Izraelickiej Gminy Wyznaniowej, Kraków.
- Bałaban M., 1935
Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa, Nakładem Stowarzyszenia "Solidarność - B'nei B'rith", Kraków.
- Duda E., 1981
Krakowskie judaica, PTTK "Kraj", Warszawa.
- Duda E., 1985
Z dziejów i kultury Żydów w Krakowie. Przewodnik po wystawie stałej w Starej Synagodze, Muzeum Historyczne m. Krakowa, Kraków.
- Estreicher K., 1938
Kraków, przewodnik dla zwiedzających miasto i jego okolice, Nakładem Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków.
"Krzysztofor" - Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego m. Krakowa, z. 15, Kraków 1988.
- Mahler O., b.d.w.
Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa, Nakładem autora, Kraków.
- Mikoś E., Zaufal K., 1993
Spotkanie kultur (judaizm i chrześcijaństwo w Krakowie), Wojewódzki Ośrodek Metodyczny, Kraków.
- Palowski F., 1994
Śladami Listy Shindlera, Argona-Jordan, Kraków.
- Rączka J.W., 1982
Krakowski Kazimierz, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Rożek M., 1990
Żydowskie zabytki krakowskiego Kazimierza, Oficyna Cracovia, Kraków.
- Ruszowski T., 1973
Miasto Kazimierz, jego dzieje i zabytki, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków.
- Świszczowski S., 1981
Miasto Kazimierz pod Krakowem, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Unterman A., 1994
Encyklopedia tradycji i legend żydowskich, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Wojak S., 1987
Kraków. Wędrówki w przeszłość - Kazimierz, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Kraków.
- Zoon Cees, 18.02.1995
Krakow leeft op dank zij Schindler, de Volkskrant-Traject.
- Żbikowski A., 1994
Żydzi Krakowscy i ich gmina w latach 1869-1919, Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, Warszawa.

The Jewish Town of Kazimierz (in Cracow) as a Centre for Tourism and Pilgrimage

(SUMMARY)

A Jewish town was established at Kazimierz in the 15th century. In the four centuries of its existence there developed here the idiosyncratic spatial urban structure typical of a Jewish quarter with its synagogues, burial grounds, and other Jewish Community buildings. The Second World War brought about the Holocaust - the deportation and extermination of Kazimierz' Jewish population and the devastation of the material monuments of its cultural heritage, many destroyed and ruined beyond any hope of repair. Those of the Cracovian heirlooms of Jewish culture which managed to survive are all the more valuable as a tourist attraction drawing an ever-increasing stream of visitors to this city. A range of cultural and arts events such as the Jewish Cultural Festival is contributing to this growing popularity. Visits which are essentially pilgrimages have an old tradition in Kazimierz. The most distinguished Ashkenazi codifier of the religious law and spiritual master of his people, Moses Isserles (c. 1520 - 1572), is buried in the Remuh Cemetery. His tomb has for many years been the pilgrim destination of pious Jews from all over the world. Cracow is one of the places in Poland which are visited by participants in the March of the Living. It also has a sightseeing itinerary known as „the Schindler's List Route” consisting of places associated with the Holocaust as experienced by the Jews of Cracow. Tourism in the old Jewish quarter is increasing at a dynamic rate, giving Kazimierz the chance to develop into Cracow's second focus for the tourist industry.